

Beluszky Pál

MAGYARORSZÁG
TELEPÜLÉSFÖLDRAJZA

Általános rész

DIALÓG CAMPUS KIADÓ ❖ Budapest–Pécs, 1999

DIALÓG CAMPUS TANKÖNYVEK

Területi és Települési Kutatások, 13. kötet

A kötet az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
felsőoktatási tankönyvtámogatási program keretében jelent meg.

*A könyv írásánál az OTKA (T.014344.) és az OKTK (A.1064/III.b)
pályázatok alapján végzett kutatások eredményeit, valamint a
Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjának
szakmai támogatását is felhasználtuk.*

© Dialóg Campus Kiadó, 1999

© Beluszky Pál, 1999

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés
és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben
sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel,
azokban nem tárolható; azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
1. TÁJÉKOZTATÓ TÉRKÉPEK	8
2. A TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY FORMÁLÓDÁSA A FEUDÁLISKORI MAGYARORSZÁGON (896–1848)	8
2.1 Előzmények	9
2.2 A településállomány fejlődése 896–1526 között	8
2.2.1 A megtelepedés	9
2.2.2 A „valódi” középkori városok kora – felzárkózás nyugatra	11
2.3 A településállomány helyzetének alakulása 1526–1688 között	13
2.3.1 Településfejlődés a királyi Magyarországon és Erdélyben	16
2.3.2 Településfejlődés a hódoltság területén	18
2.3.2.1 Az alföldi mezővárosok kialakulása és jellemzőik a 16–17. században	20
2.4 Településfejlődés a török kiűzése és a polgári forradalom között	21
2.4.1 A településállomány formálódásának feltételei	22
2.4.2 Az alföldi mezővárosok a 18–19. században	23
2.4.3 A tanyás települési–gazdálkodási rendszer kialakulása és általánossá válása	24
2.4.4 Városfejlődés a Dunántúlon és a Felvidéken	25
2.4.5 Falvak a 18–19. században	26
Jegyzetek	28
3. A TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY FORMÁLÓDÁSA A POLGÁRI KORSZAKBAN	30
3.1 A településhálózat alakulásának feltételei	32
3.1.1 A településfejlődés politikai és gazdasági feltételei	35
3.1.2 Népesedési feltételek	
3.2 Településhálózat az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)	37
3.2.1 Településszerkezet, városodottság	38
3.2.2 Városhálózat a századfordulón	40
3.2.2.1 Városhierarchia a századfordulón	42
3.2.2.2 Budapest a városhierarchia élén	44
3.2.2.3 Regionális centrumok a századfordulón	45
3.2.2.4 A városok funkcionális és „komplex” típusai	46

3.2.2.4.1 A városok funkcionális típusai 1900-ban	48
3.2.2.4.2 A városok komplex típusai 1900-ban	60
3.2.3 Faluállomány a polgári korszakban	62
3.3 <i>A magyarországi településhálózat a két világháború között</i>	64
<i>Jegyzetek</i>	66
4. A MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY MAI ÁLLAPOTA	70
4.1 <i>Közvetlen előzmények; a mai állapot kialakulása</i>	72
4.1.1 A második világháborút követő évek	74
4.1.2 A településhálózat alakulása a „szocialista” korszakban (1948–1989)	78
4.1.2.1 A szocializmus első „hosszú évtizede” (1948–1960)	80
4.1.2.2 A településhálózat formálódásának feltételei 1961–1974 és 1975–1989 között	84
4.1.3 A településhálózat formálódásának feltételei 1990 után	88
4.1.3.1 Társadalmi feltételek	89
4.1.3.2 Gazdasági feltételek	91
4.1.3.3 Közigazgatási, önkormányzati feltételek	94
4.1.3.4 Terület- és településfejlesztési feltételek	100
4.1.3.5 Demográfiai feltételek	110
4.2 <i>A magyarországi településállomány mai állapota</i>	110
4.2.1 A településfejlődés regionális keretei	110
4.2.2 Az ország településszerkezete (a települések száma, sűrűsége, nagyságrendi tagolódása)	111
4.2.3 Magyarország városai	113
4.2.3.1 Városállomány, városodottság, a városi népesség aránya	114
4.2.3.2 A magyarországi városok hierarchiája	116
4.2.3.2.1 A regionális centrumok	118
4.2.3.2.2 A megyeszékhelyek	119
4.2.3.2.3 A középvárosok	119
4.2.3.2.4 A kisvárosok	120
4.2.3.2.5 A „majdnem-városok”	121
4.2.3.3 A városok vonzáskörzetei	123
4.2.3.4 A városi népesség – a városok dinamikája	124
4.2.3.5 A magyarországi városok típusai	126
4.2.3.5.1 Funkcionális várostípusok	138
4.2.3.5.2 A magyarországi városok (komplex) típusai	146

A VÁROSTÍPUSOK RÖVID JELLEMZÉSE	148
1. BUDAPEST	150
<i>Budapest társadalma</i>	155
<i>Budapest funkciói</i>	160
<i>Budapest városszerkezete</i>	170
<i>Budapest nagyobb városszerkezeti egységei</i>	175
2. REGIONÁLIS CENTRUMOK	180
3. MEGYEKÖZPONTOK	188
4. KÖZÉPVÁROSOK KÖZPONTI SZEREPKÖRREL ÉS IPARRAL	190
5. KÖZPONTI SZEREPKÖRŰ KISVÁROSOK (TÖBBNYIRE) JELLEGFORMÁLÓ MÉRETŰ IPARRAL	195
6. IPARVÁROSOK	197
7. ÜDÜLŐ (FÜRDŐ)-VÁROSOK	199
8. AGGLOMERÁCIÓS TELEPÜLÉSEK, KERT- ÉS ELŐVÁROSOK	200
9. VASUTAS-VÁROS	205
10. A VÁROSI LÉT MARGÓJÁN (VÁROSIASODÓ TELEPÜLÉSEK)	207
11. VÁROSI RANGÚ TELEPÜLÉSEK VÁROSI FUNKCIÓ NÉLKÜL	216
4.2.4 Magyarország falvai	300
1. GYORSAN FOGYÓ NÉPESSÉGŰ, ALAPFOKON ELLÁTATLAN, KEDVEZŐTLEN ÉLETKÖRÜLMÉNYEKET NYÚJTÓ KIS- ÉS APRÓFALVAK	305
2. HAGYOMÁNYOS FALUSI FUNKCIÓJÚ, KÖZEPES MÉRETŰ AGRÁRFALVAK	330
3. AGRÁR-VEGYES FUNKCIÓJÚ NAGY ÉS ÓRIÁSFALVAK	332
4. KÖZPONTI SZEREPKÖRREL RENDELKEZŐ, VÁROSI JELLEGŰ, IPARI-TERCIER FOGLALKOZÁSI SZERKEZETŰ KÖZSÉGEK	333
5. NÉPES IPARI KÖZSÉGEK, IGEN GYORS LAKOSSÁGSZÁM-NÖVEKEDÉSSSEL, VÁROSIAS JELLEGŰ MŰVI KÖRNYEZETTEL, ESETENKÉNT VÁROSIAS FUNKCIÓKKAL	340
6. AZ AGGLOMERÁCIÓK, LAKÓÖVEZETEK FALUSI TELEPÜLÉSEI	350
7. SPECIÁLIS SZEREPKÖRŰ KÖZSÉGEK	355
4.2.5 A tanyás településrendszer helyzetének alakulása a második világháború után	360
4.2.6 Településhálózati egységek, településegységek Magyarországon	370
4.2.7 Településhálózati régiók	380
FÜGGELÉKEK	
I. Néhány példa a természeti környezet s a településállomány kapcsolatára	400

II.	Az „Alföld-szindróma” magyarázatai	420
III.	A zsidó lakosság településtörténete Magyarországon a 17–19. században	430
IV.	A magyarországi városok hierarchiája 1900-ban	440
V.	A közigazgatás területi beosztásában bekövetkezett változások a második világháború után	450
VI.	Korai településhálózat-tervezés Magyarországon (kb. 1960-ig)	460
VII.	Az Országos Területfejlesztési Konceptió tervezete (1996)	470
VIII.	A magyarországi városok hierarchikus rangsora, funkcionális és „komplex” típusai	480
IX.	A vonzaskörzetek lehatárolása gravitációs módszerekkel	488
X.	A budapesti agglomeráció	490
	HELYNÉVMUTATÓ	500

Előszó

A magyarországi településállomány és -hálózat vázlatos földrajzi leírásával több célom volt: *összegezni kívántam a településállomány kutatásában elért számot tevő, de a kérdéskört mégis meglehetősen hézagosan és egyenetlenül feldolgozó eredményeket.* Könyvem mégsem a magyarországi településhálózat tudományos (településföldrajzi) monográfiája. Ennek elkészítéséhez számos további vizsgálatra, a településállománnyal, az egyes tájak-kistérségek településhálózatával, az egyes településekkel foglalkozó földrajzi, történeti, néprajzi, szociológiai, szociográfiai, városépítészeti, monografikus, stb. irodalom módszeres és teljességre törekvő áttekintésére lenne szükség, s erre lehetőségem e munkám kapcsán nem volt. Nehezíti napjaink magyarországi településhálózata tudományos igényű földrajzi monográfiájának elkészítését a településállomány átmeneti állapota, a politikai-gazdasági rendszerváltás által kiváltott településformáló folyamatok kezdeti stádiuma, az e folyamatok felmérését lehetővé tevő statisztikai adatok, információk hiánya vagy hézagos volta (kialakulatlanok s részletes területi bontásban ismeretlenek pl. az agrártulajdonviszonyok), s e folyamatok-következményeik feltáratlansága. (Pl. a hazai faluállomány jelenlegi funkciói – mi lett az ipari válságövezetek egykori ingázó-falvaival? –, mezőgazdasági tulajdon- és üzemi viszonyai, demográfiai-társadalmi folyamatai, s a mindezek következtében kialakuló, a faluállományon belül lezajló differenciálódás, az így kialakuló falutípusok mindmáig nem képezték tudományos vizsgálódás tárgyát – a korábban említett okok miatt nem is képezhetik. A hetvenes-nyolcvanas években a falvokról felhalmozott tudás, az akkor kidolgozott falutípusok pedig ma már kevésbé használhatóak, hiszen megváltozott a legtöbb falu funkciója, lakosságának foglalkozási szerkezete, tulajdon- és társadalmi viszonyai és így tovább, miközben merőben új jelenségek – pl. munkanélküliség, tömeges földmagántulajdon, önkormányzatiság, stb. – jelentek meg a falusi térségekben. Így, empirikus vizsgálatok híján legfeljebb deduktív levezetések, találgatások s jóslatok jelennek meg falvainkról – ezek azonban nem képezhetik alapját tudományos igényű összegzésnek.) De a tudományos monográfiajellel ellen munkálkodott a szerző azon törekvése is, hogy kezelhető terjedelmű, a túlzott részletezéstől tartózkodó, *kézikönyvként is használható munka* kerüljön ki keze alól. Reményeim szerint a társtudományok művelői, az egyetemek, főiskolák geográfus hall-

gatói, a posztgraduális képzésben részt vevők s a „művelt nagyközönség” számára nyújthat tájékozódást, ismereteket a magyarországi településhálózatról.

A kötet szerkezete-tartalma két ponton tér el jelentősebben a korábbi földrajzi összefoglalóktól:

A feldolgozás *szerkezetét a kronologikus rendezőelv* szabta meg. Ezért terjedelmes *látszólag* a településállomány-hálózat kialakulását, formálódását, „történetét” leíró rész, s viszonylag rövidebbek a jelen állapotokat „tematikusan” tárgyaló fejezetek. Ez az aránytalanság azonban csak látszólagos; a tematikus szerkezetű feldolgozások esetén is szó esik egyes folyamatok, a településhálózat egyes elemeinek „történetéről”, e leírások azonban az „ágazati” fejezetek részeit képezik. Tehát pl. a tanyás települési-gazdálkodási rendszer kialakulásának feltételeit-folyamatát, szerepkörük, számuk, helyzetük, területi elterjedésük változásait mindenképp „meg kell írni”; magam ezt a történeti áttekintésben tettem meg, mások többnyire a „tanya” címszó alatt teszik meg ugyanezt. A kronologikus feldolgozásmód *mellett* szól, hogy a településállomány formálódásának társadalmi, gazdasági, politikai, stb. feltételei, a településhálózat alakulása, egyes elemeik kölcsönhatásai, kapcsolataik (és így tovább) az egyes korszakokban, formálódásuk egyes fázisaiban *egységes rendszerként* vehetők szemügyre, így a feltételek–folyamatok–eredmények–kölcsönhatások könnyebben felismerhetők. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a településhálózat egy-egy „eleme” kialakulásának folyamata, „története” így nehezebben követhető nyomon; pl. a tanyarendszer, a városállomány vagy Budapest „sorsáról”, történetéről a könyv több fejezetében, egymástól „elszakítva” olvashatunk.

Tartalmilag is némiképp eltér könyvünk a hagyományos földrajzi kézikönyvektől; szerény kísérletet tettünk a településállomány fejlődésének, formálódása feltételeinek tágabb – társadalmi, politikai, ideológiai, szociológiai, stb. – keretekbe való ágyazására. Kis lépés ez a „hagyományos” földrajz megőrzve-meghaladásában; elsősorban a „földrajz” tartalmi bővülésének lehetőségére-szükségességére utal.

A könyv hiányosságaival többé-kevésbé tisztában vagyok; az egyes témakörök kidolgozottsága egyenetlen; különösen hiányos a településhálózat legszorosabb értelemben vett *jelen* állapotának leírása-elemzése; pl. a településtípusok meghatározása többnyire az 1990 előtt vagy az 1990. évi adatok, ill. ismeretek alapján történt; a pillanatnyi helyzetről, különösen annak területi-táji vonatkozásairól csak elnagyolt képet adhattunk. Könyvünk mindenekelőtt az empirikus vizsgálatok eredményeinek „egyszerű” összegzése, s a magyarországi településhálózat formálódását nem kíséreltük meg egységes elméleti rendszerbe foglalni, ill. a településállomány alakulása-változása mögé elméleti rendszert – modellt

– helyezni. Magunk eddig erre vonatkozó kísérletet nem tettünk, s a hazai próbálkozások egyszerű átvételét sem tartottuk lehetségesnek.

A múltbéli állapotok bemutatásánál – természetesen – a mindenkori országterületet vettük figyelembe, pontosabban az első világháborúig a Kárpát-medence területét (így a „hódoltság” korának török által elfoglalt területét is, de a csak hosszabb-rövidebb ideig a magyar korona fennhatósága alá tartozó területek – pl. Dalmácia, a Száván túli bánóságok – leírását mellőztük). Kétségtelen viszont, hogy a mai országhatárokon kívül eső területek településfejlődésének ismertetésénél nem törekedtünk teljességre, így e téren könyvünk igencsak hézagos. Az első világháború utáni állapotok leírása a mai országterület keretei között történt.

Szerény teret kaptak a területi-térségi elemzések-leírások, az egyes települések, településegységek ismertetése. Ez utóbbira legalább van elfogadható magyarázat: egyrészt céloom a településhálózat – s nem az egyes települések, településegységek, települési „tájak” ismertetése volt, másrészt – reményeim szerint – jelen kötetet egy, a településállomány regionális sajátosságait-helyzetét bemutató-elemző kötet követi.

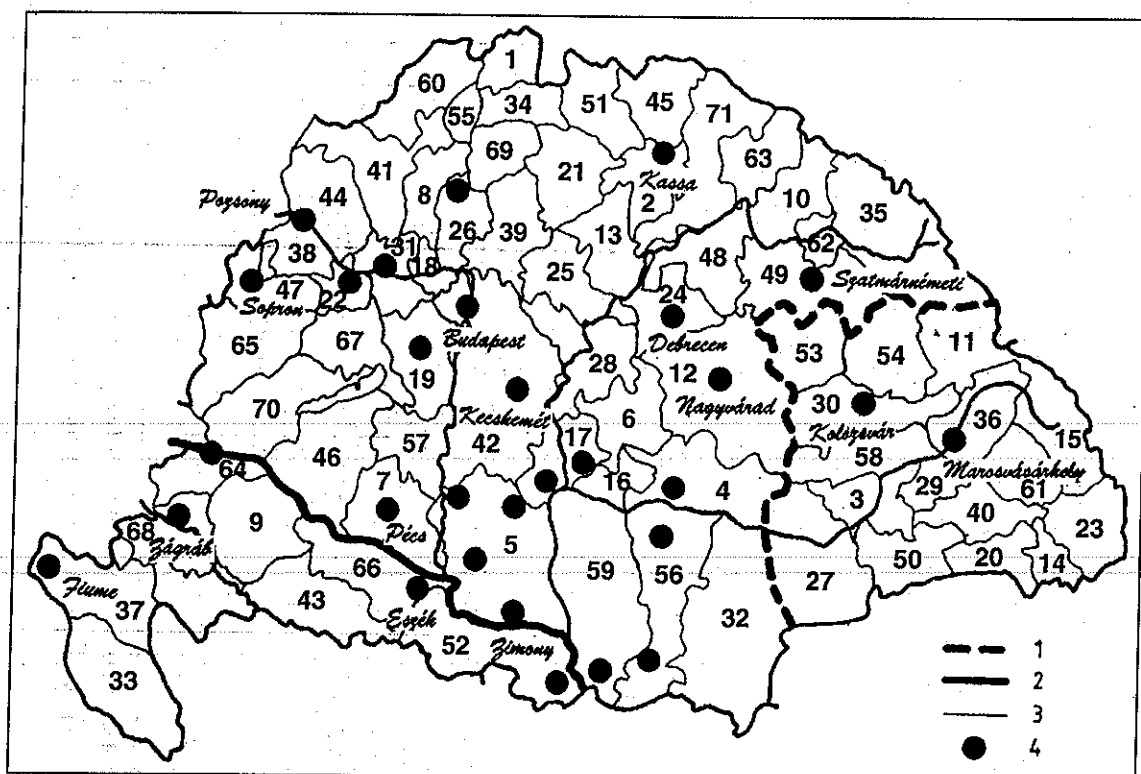
Budapest-Víziváros, 1997 májusa.

Beluszky Pál

Tájékoztató térképek

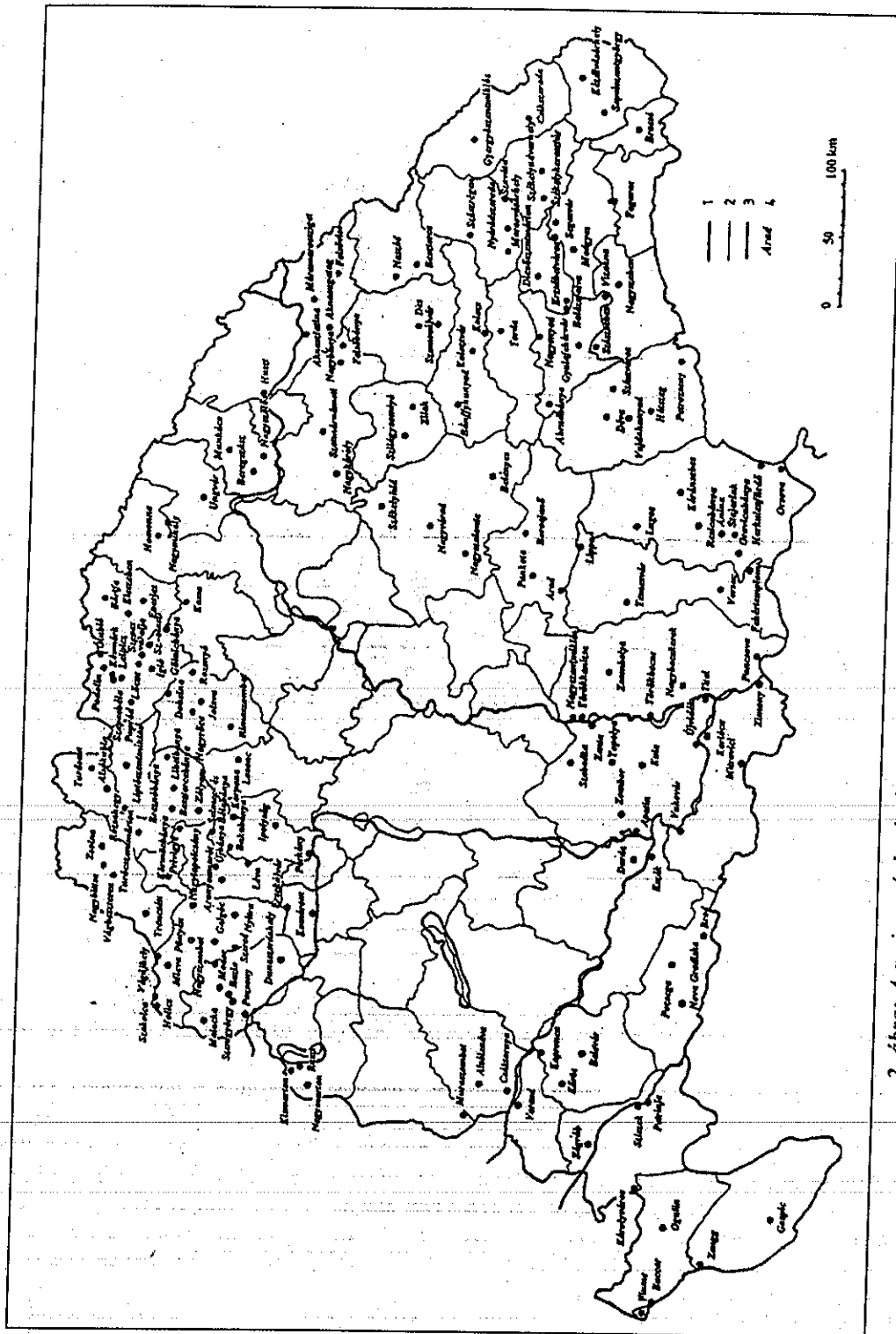
A kötetben előforduló *helységnevek, természeti földrajzi, történeti, etnikai, közigazgatási* tájnevek, ill. elnevezések topográfiai azonosítását könnyítendő, mellékelünk három térképet.

Az *elsőn* a trianoni határmegvonás előtti Magyarország (pontosabban: a magyar korona országai, tehát a szűkebb értelemben vett Magyarország és Horvát-Szlavonország) törvényhatósági beosz-

1. ábra: Magyarország és Horvát-Szlavonország törvényhatóságai (vármegyei és törvényhatósági jogú városai) 1900-ban

1 = Erdély határa; 2 = Horvát-Szlavonország határa; 3 = vármegyék határai; 4 = törvényhatósági jogú városok; 5 = vármegyék: 1. Árva megye, 2. Abauj-Torna megye, 3. Alsó-Fehér megye, 4. Arad megye, 5. Bács-Bodrog megye, 6. Békés megye, 7. Baranya megye, 8. Bars megye, 9. Belovár-Kőrös megye, 10. Bereg megye, 11. Besztercze-Naszód megye, 12. Bihar megye, 13. Borsod megye, 14. Brassó megye, 15. Csík megye, 16. Csanád megye, 17. Csongrád megye, 18. Esztergom megye, 19. Fejér megye, 20. Fogaras megye, 21. Gömör és Kishont megye, 22. Győr megye, 23. Háromszék megye, 24. Hajdú megye, 25. Heves megye, 26. Hont megye, 27. Hunyad megye, 28. Jász-Nagykun-Szolnok megye, 29. Kis-Küküllő megye, 30. Kolozs megye, 31. Komárom megye, 32. Krassó-Szörény megye, 33. Lika-Krbava megye, 34. Liptó megye, 35. Máramaros megye, 36. Maros-Torda megye, 37. Modrus-Fiume megye, 38. Moson megye, 39. Nógrád megye, 40. Nagy-Küküllő megye, 41. Nyitra megye, 42. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 43. Pozsega megye, 44. Pozsony megye, 45. Sáros megye, 46. Somogy megye, 47. Sopron megye, 48. Szabolcs megye, 49. Szatmár megye, 50. Szeben megye, 51. Szepes megye, 52. Szerém megye, 53. Szilágymegye, 54. Szolnok-Doboka megye, 55. Túróc megye, 56. Temes megye, 57. Tolna megye, 58. Torda-Aranyos megye, 59. Torontál megye, 60. Trencsén megye, 61. Udvarhely megye, 62. Ugocea megye, 63. Ung megye, 64. Varasd megye, 65. Vas megye, 66. Verőcze megye, 67. Veszprém megye, 68. Zágráb megye, 69. Zólyom megye, 70. Zala megye, 71. Zemplén megye

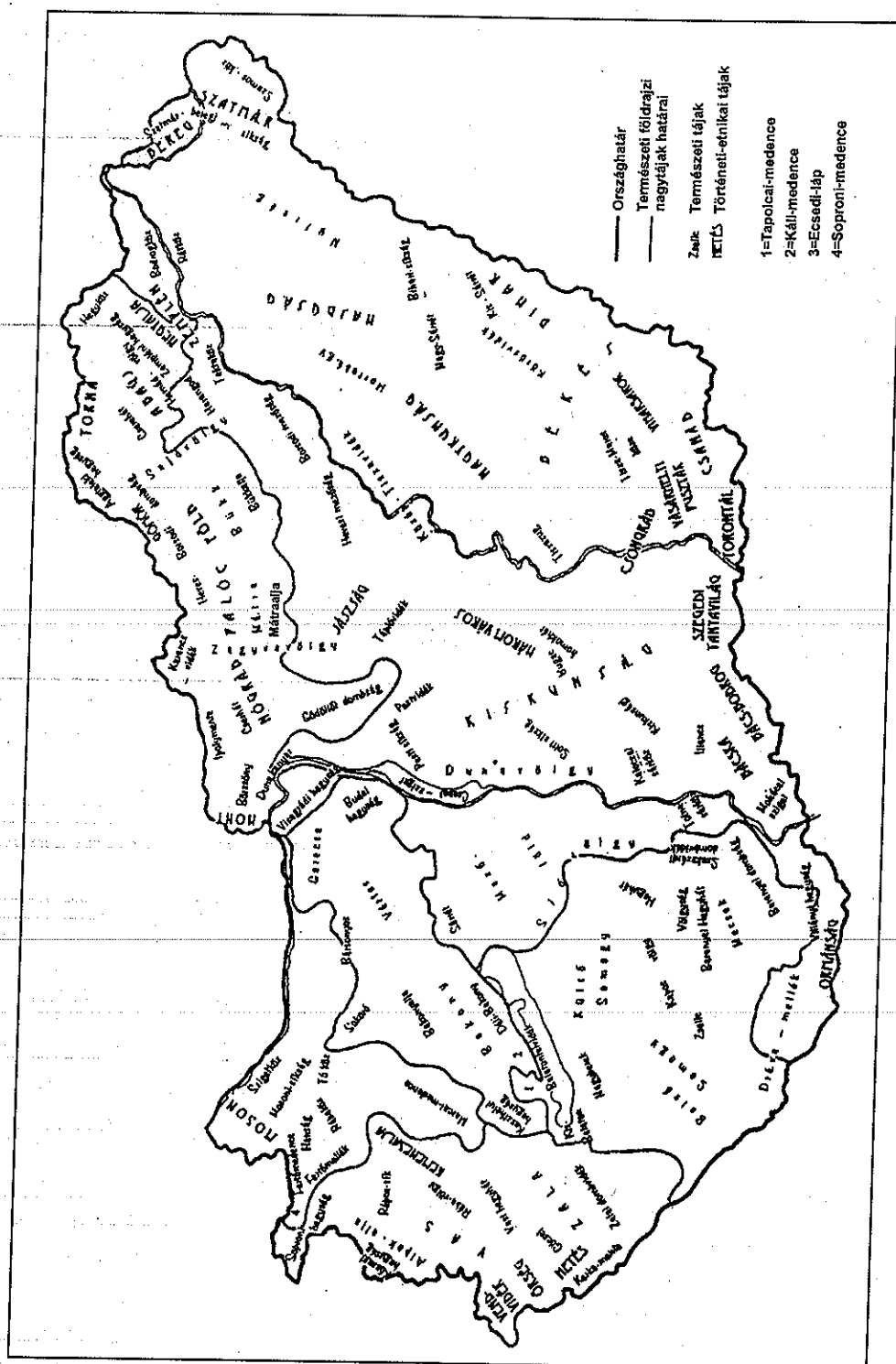
2. ábra: A mai országhatárokon kívül eső, a könyvben említett helységek térképe

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = a szövegben említett település

tását adtuk meg az 1900. évi állapotok alapján. A dualizmuskori Magyarországon törvényhatósági joga volt a vármegyéknek (számuk a szűkebb értelemben vett Magyarországon 63 volt s Fiume külön – közigazgatásilag Magyarországhoz tartozó – kerületet alkotott; Horvát-Szlavonországban további 8 megye létezett) és az ún. törvényhatósági jogú városoknak (számuk 1900-ban 25 volt). A megyebeosztás már a középkorban megszilárdult s meglehetősen állandónak bizonyult; ennek ellenére az évszázadok folyamán számos változás érte a megyebeosztást s a megyehatárokat; a térképen bemutatott állapot előtt

az 1870-es években – az 1876. évi 33. törvénycikk alapján –, a polgári közigazgatás kiépültekor érték jelentős változások a megyebeosztást: megszüntették a megyék fennhatósága alá nem tartozó kiváltóságos kerületek közigazgatási önállóságát (a Jászságot és a Nagykunságot Jász-Nagykun-Szolnok vármegyébe, a Kiskunságot Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe, a Hajdúkerületet Hajdú vármegyébe tagolva), a szomszédos vármegyékkel egyesítették a kisméretű Torna és Szörény vármegyét.

A második térképen a kötetben említett, a mai országhatárokon kívül eső helységeket tüntették fel, a dualizmus kori magyar helységnevekkel.

3. ábra: Természeti-történelmi-éprajzi tájak (Szerkesztette: Beluszky P.)

Végül a *harmadik térképen* a mai Magyarország területén található, ill. kialakult legfontosabb természeti földrajzi tájak, történeti, néprajzi, közigazgatási „vidékek” elhelyezkedését vázoltuk. *Vázoltuk*, mert sem teljes részletezettségre nem törekedtünk, sem a pontos (?), vonalszerű határokat nem tüntettük fel. Részben azért, mert a természeti földrajzi tájak esetében a részletes tájkataszter több kiadványban – így a Magyar Nemzeti Atlaszban – rendelkezésünkre áll, részben mert a történeti, néprajzi „tájak” határai többnyire bizonytalanok, elmosódottak – pl. a Palócföld vagy az Ormánság elhatárolására tucatnyi, egymástól olykor merőben eltérő végeredményt adó kísérlet történt, egyes területek nem is tartoznak markáns, identitástudattal rendelkező, a köztudat által is definiált történeti-néprajzi tájakhoz, részben mert e téregységek gyakran átfedik egymást. Célunk egyébként sem a természeti földrajzi, történeti stb. tájak elhatárolása volt, hanem hozzávetőleges tájékoztatást kívántunk adni azon olvasóinknak, akik netán bizonytalanok egyes tájak elhelyezkedését illetően.

A *természeti földrajzi tájbeosztás*-rigorózus leírását adja egyébként a „Magyarország kistájainak katasztere” c. könyv (szerk.: Marosi Sándor–Somogyi Sándor; az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének kiadványa, Budapest, 1990), a kistájbeosztást a közigazgatási beosztással is egybevetve. A *történeti-néprajzi tájakról* pedig *Kósa László–Filep Antal*: „A magyar nép táji-történeti tagolódása”, Budapest, 1975 c. könyvből kaphatunk részletesebb információkat.

2. A településállomány formálódása a feudáliskori Magyarországon (896–1848)

2.1 ELŐZMÉNYEK

Időszámításunk kezdetén a „civilizált világ” a Római Birodalom határai mögé húzódott; a limesen kívül a Barbarikum élte „történelem előtti” életét. Kr. e. 8-ban a Kárpát-medence egy részét meghódítva a birodalom a Duna vonaláig tolta előre határait, s a mai Dunántúlt (valamint a Dráva és Száva közét) Pannónia néven provinciává szervezte. A 4 évszázados római uralom meggyorsította ezen országrész kultúrtájjá formálását; utak és hidak épültek, folyószabályozásokra került sor, növelték a megművelt földterületek kiterjedését, s a birodalom gazdasági és katonai ereje, mérnöki ismeretei kővárosokat emelt a tartományban. A városok lakossága romanizálódott, a vidéké csak részben. A korábbi feltételezésekkel szemben a pannóniai városok s a középkori magyarországi városok között nem mutatható ki kontinuitás, annak ellenére, hogy több mai városunk pontosan az egykori római kori városok helyén áll (Aquincum–Óbuda, Savaria–Szombathely, Scarbantia–Sopron, Arrabona–Győr, Sopianae–Pécs; stb.). [1] A kontinuitás legfeljebb a romok kontinuitása: Pannónia provincia feladása után (kb. 395–400) a Dunántúlon egymást váltó népek (hunok, germán törzsek, avarok, szlávok) a még álló épületeket, utakat, hidakat használták, a romok megmunkált köveiből építkeztek; a honfoglalás idején is álló épületeket, utakat természetesen a leteleplő magyarság is használta. A tájformáló kultúrmunka egyes eredményei is fennmaradtak (erdőirtások nyomán eke alá fogott földek, némi vízszabályozás, stb.). A római kori s a későbbi magyarországi városok topográfiai egybeesése, az épület- és „kőállomány” továbbhasznosítása, a romanizált civilizáció egyes elemeit tovább éltető lakosságtöredékek esetleges túl- és továbbélése esetén sem beszélhetünk kontinuitásról már csak azért sem, mert az *antik város s a középkori város* társadalmi szerepe, jellemzői, de a földrajzi munkamegosztásban elfoglalt helyzete is *merőben eltérő*: a Római Birodalom városai (az antik városok) a birodalom igazgatási, katonai és kulturális-kultikus központjai; lakóinak társadalmi státusa független volt a lakóhelyétől; a városokban is nagy számban éltek rabszolgák; a lakóhely státusa nem tette szabaddá lakóit. A városok-falvak közötti árucseré nem a „piac” törvényei szerint bonyolódott, hanem a rabszolga-

munkán alapuló nagygazdaságok keretei között folyt. A középkori város, a kialakuló polgárság fészke viszont elsősorban autonómia.

A (Nyugat)Római Birodalom összeomlása nyomán a „civilizált világ” szűk térre zsugorodott, ám a népvándorlás mozgalmas évszázadai után a 6-7. századtól kezdődően Délnyugat-Európában végbement a romanizált népek (és kultúra), valamint a germán törzsek (és hagyomány) ötvöződése; a Frank Birodalom már a rómaiak politikai-hatalmi örökségére is pályázott, egyre keletebbre helyezve át a „Nyugat” határait – a 8. században már az Elbáig – Cseh-medencéig – Isztriáig. Ugyanakkor Bizánc (a Kelet-Római Birodalom) s a hellenisztikus kultúra másodvirágzása, expanziója „Keleten” – a Balkánon, Dél-Itáliában, Kis-Ázsiában – is terjeszkedő birodalmat s sajátos társadalmi-gazdasági struktúrát hozott létre. A magyar honfoglalásig (Kr. u. 896), illetve az államalapításig (Kr. u. 1000) a „Nyugat” s a „Kelet” egyaránt lassú expanziót folytatott s határaik nyugatról illetve délről elérték a Kárpát-medencét. E két uralmi szféra között hatalmi úr alakult ki a Kárpát-medencében.

2.2 A TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY FEJLŐDÉSE 896–1526 KÖZÖTT

2.2.1 A MEGTELEPEDÉS

A ritkán lakott, hatalmi szférákon kívül eső, egységes államalakulathoz nem tartozó Kárpát-medencébe 895–896-ban települt be a finnugor és türk etnikumú magyarság. Számukat a becslések tág határok között adják meg, legvalószínűbbnek a 400–450 ezer fő látszik. [2] A helyben talált népek, néptörzsek – szlávok, bolgárok, avarok – létszáma ennek hozzávetőleg alig fele volt, nem haladta meg a 200 ezer főt. [3] A honfoglalás utáni években, évtizedekben tehát a Kárpát-medence népessége 600 ezer főre becsülhető; ez a népességszám a birtokba vett szállásterületeken 3 fő/km² népsűrűséget eredményezett. A betelepülő s a meghódított népek aránya s az a tény, hogy a magyarság nemcsak harcos vezetőréteggel, hanem nagyszámú, „dolgozó” köznéppel is rendelkezett, eredményezte, hogy nem történt nyelvcsere – mint pl. a bolgárok esetében – a két etnikum között. Az új szállásterületet foglaló magyarság több mint 300 ezer km² kiterjedésű, zárt, kompakt tájegységet, életteret vett birtokába a Kárpátok, a Dinári-hegység és az Alpok keleti vonulatai között, a Kárpát-medencében. E nagy tájat politikailag-katonailag már a honfoglalás utáni évtizedekben uralta, az erdős peremhegységek viszont ekkor még lakatlanok, szerepük az országvédelemre korlátozódott (gyepűk, gyepűelve). Gazdasági birtokbavételük a 12–13. században történt meg. A Kárpát-medence központi részét elfoglaló ligetes-erdős pusztá, a síkvidéki *alföld* kereken egy évezreden át két, merőben eltérő jellegű *térszintípust* kínált lakóinak: az *árvíz-*

mentes, szántógazdálkodásra is alkalmas lösztablákat és homokhátságokat, illetve a folyók nagykiterjedésű *ártereit*, árvízjárta, évente vízborítás alá kerülő rétejeit, mocsarakat, lápokat. A *Kárpát-medence* egynyolcada, a mai országterület negyede árvízjárta terület volt, ezeket külterjes legeltető állattartással (rideg pásztorkodás) hasznosították. A *Kisalföldet* és a *Dunántúl* erdőborította dombvidéki-középhegységi tájait már a honfoglalás előtt hosszú időn át formálták erdőirtással, szántóműveléssel, szőlőtelepítéssel, vízrendezéssel az ittlakó népek (a kelták, a Római Birodalom négy évszázadon át volt provinciájának, Pannóniának romanizált lakói, majd az avarok). Az egybefüggő, zárt-bükk- és fenyőerdővel borított *hegységkeret* (a Kárpátok, Bihar-hegység) a honfoglalás előtt is majdhogynem lakatlan; a medenceközpont felé futó folyók völgyeiben, a hegyvidéki medencékben (erdélyi Mezőség, a székely medencék, stb.) jelentek meg az első telepések. (Erdély medencéi, folyóvölgyei korábban is lakottak voltak; e terület Dácia néven másfél száz évig ugyancsak a Római Birodalom provinciája.) A természeti környezet közvetlenül s közvetve egyaránt befolyásolta a településhálózat alakulását. (Lásd az I. függelék.)

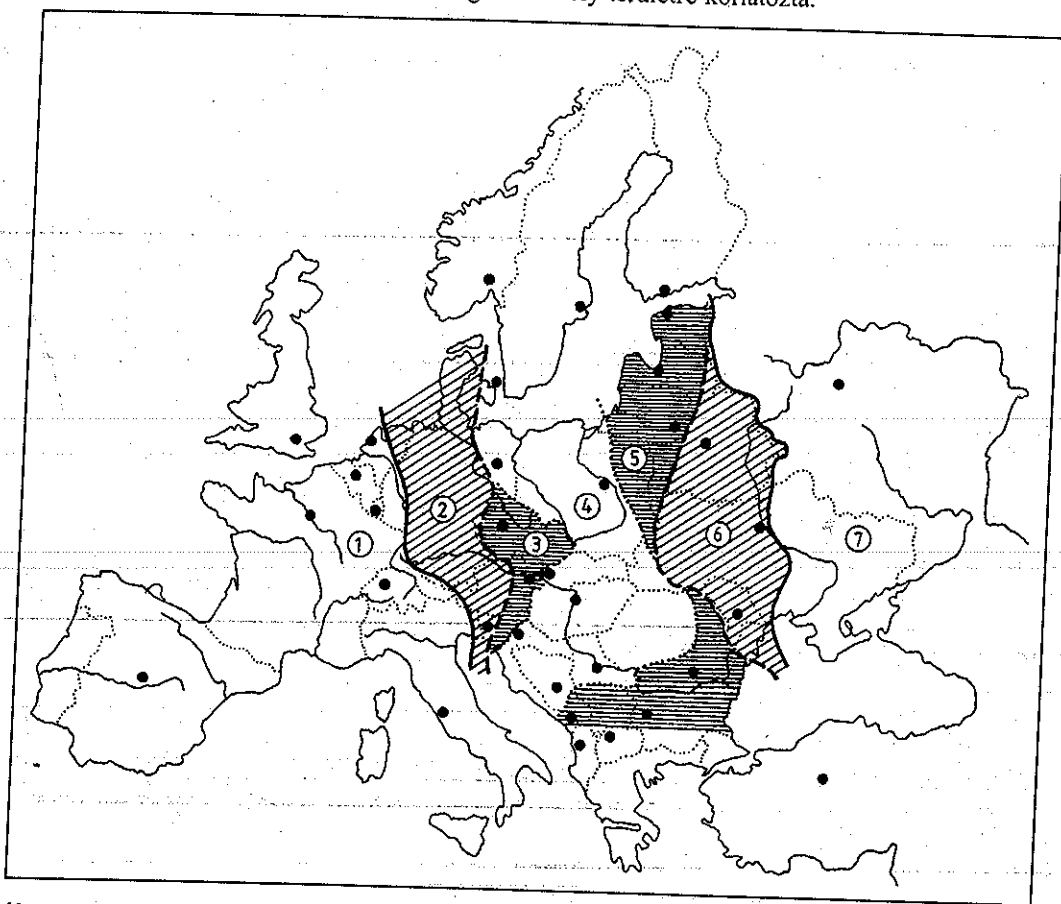
A honfoglaló magyarság félnomád életmódot folytatott; téli szállásaik állandó-jellegű települések voltak, itt földet is műveltek. Lásbasjóságaik számát 10 millióra becsülik. [4] A Kárpát-medencében – ahol korábbi szálláshelyeikhez, a kelet-európai sztyeppékhez, erdős pusztákhoz képest korlátozott területű, ám jobb minőségű legelők álltak rendelkezésükre, s megfelelő szántóterületek birtokába jutottak – gyorsan felhagynak nomád életmódjukkal (csak a főemberek s kíséretük változtatja még egy ideig téli és nyári szállását), állandó településekbe húzódtak.

A honfoglalás után mintegy száz évvel értek meg a feltételek az „Európa-hoz való csatlakozásra”. A fenn vázolt geopolitikai helyzet következményeként merült fel szükségszerűen a „*Kelethez*” vagy „*Nyugathoz*” – Bizánchoz vagy Rómához – *való csatlakozás dilemmája*.

A Kárpát-medence a „nyugati típusú” társadalmi-gazdasági fejlődéssel jellemezhető régió s a „tipikusan” „keleti” jellegzetességekkel rendelkező régió *határzónájában* fekszik. Magyarország történetében meghatározó jelentőségű volt, hogy e határzónában a „nyugatias” vagy a „keleties” jellegzetességek erősödtek fel, hogy az ország nyugat vagy kelet felé közeledett.

Európában két fejlődési alaptípus alakult ki, a nyugat- és a kelet-európai. Az előbbi az antik (római) és a germán örökség ötvöződése nyomán jött létre. *Gazdasági alapja a termőföld vitathatatlan magántulajdona* volt, a jobbágyság törvényileg rögzített joga a jobbágytelkekhez, bizonyos földterületek (irtványföldek, szőlők) jobbágyi tulajdona, a jobbágyok használta s a földesúr magánkezelésében tartott földek jogilag garantált, egyértelmű elkülönülése. Ebből fakadt az egyének (a jobbágycsaládok) érdekeltisége a termelés növelésében, hatékonysága emelésében, a termelési eszközök korszerűsítésében, gyarapításában (erdőirtás, szőlőtelepítés, az igaerő gyarapítása, stb.), a technikai fejlődés eredményeinek alkalmazásában. A faluközösségek Nyugat-Európában hamar felbomlottak (ha voltak is közösen birtokolt földdarabok – legelők, erdők, stb. – ill. fennállt a művelés bizonyos kötöttsége – nyomáskényszer),

az agrártermelés „üzemi egysége” a jobbágygazdaság volt. Ugyanakkor Kelet-Európában a „dolgozó réteg” túlnyomó többségét kora középkori típusú szolgálélemek alkották, akiknek semmiféle joga nem volt arra a földre, amelyet megműveltek. (A kelet-európai szolga, a „holop” Orosz István szerint „...kora középkori típusú szolgálélem, akinek semmilyen joga nincs arra a földre, amelyet megművel... Közép-Európában a XIII–XIV. századra kialakult az egységes jobbágyosztály, s ez a jobbágyoknak a szabadok szintjén való egyesülését jelentette. Oroszországban a szabad menetelű jobbágyok vékony rétege nem vált a termelés bázisává, a kiegyenlítődség, az egyesülés a XVI–XVII. században a holopok, tehát a szolgálélem szintjén ment végbe.” [5] A földesúr a jobbágyát eladhatta, elűzhette, elszakíthatta az általa művelt földtől (ld. Gogol: Holt lelkek-jét!). Kelet-Európában a XX. századig fennmaradt a földközösség (faluközösség) rendszere mint adóegység, fennmaradt a faluközösségek tagjainak közös, kölcsönös felelőssége is. Mindez az „egyéni érdekeltséget” csekély területre korlátozta.

4. ábra: Európa történelmi régiói (Szerkesztette: Beluszky P.) (Közlésre került: Frisnyák S. /szerk./: A Kárpát-medence történelmi földrajza c. kötetben)

1 = a „Nyugat” törzsterülete; 2 = a „Nyugathoz” csatlakozott területek (8–11. század); 3 = a „köztes zóna” nyugatias jellegű övezete; 4 = tartósan egyik régióhoz sem tartozó területek; 5 = a „köztes zóna” keleties jellegű övezete; 6 = a „Kelethez” csatlakozott területek; 7 = a „Kelet”

Nyugat-Európában a földmagántulajdonnal rendelkező egységesült jobbágyosztály is alkotórésze a tagolt rendi társadalomnak, a hűbériségnek, egy bonyolult jogi viszonyokkal szabályozott társadalmi képletnek. („De a hűbérnak is megvoltak kezdetűl fogva a maga szabályszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a fidelitas is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződészerű kötelezettségét... Egyenlőtlen viszonyok a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbériségnek ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is” – írta a kérdéskör

kiváló magyar kutatója, *Szűcs Jenő*. [6] Nyugat-Európában a rendiség jogilag szabályozott rendszere az *autonómiák* sokaságát – városok, céhek, egyetemek, tartományok, megyék, egyházak, stb. autonómiái – alakította ki, ami „...felvázolta paraszti szinten is a „szabadság” egyfajta korlátozott és feltételes állapotát...”. [7] Kelet-Európában viszont a rendiség csak hézagosan épült ki, a nemesség is közvetlenül függött az államhatalomtól, a „túlhatalmú” uralkodótól. (Magyarországon a 13. század legelején – becslések szerint – a művelés alá fogott földek 15%-a volt a világi birtokosok, 10%-a az egyház s háromnegyede a király tulajdonában.) A nyugat-európai rendiség szabadságainak köreiből tartozott a városfejlesztés is, melynek alapvető jegye a városi autonómia kialakulása volt, a „jogok és hatáskörök olyan együttese, mely más magas kultúrákban az „állami szuverenitás része”. Kelet-Európában viszont a város nem autonóm képződmény, nem önkormányzati, hanem erős állami kontroll alatt álló heterogén képződmény, a „...cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt”. [8]

A nyugat- és kelet-európai – eltérő jellegű – társadalmi-gazdasági fejlődés alapvonásairól sok hasonlóság található történelemszövegeink vélekedésében; ugyanakkor a két régió közötti határzóna, egy önálló Közép-Európa léte, Magyarország hovatartozása kérdésében a vélemények rendkívül megoszlanak. „A legfőbb vitakérdés ugyanis abban áll, hogy Magyarország egy sajátos köztes, ha úgy tetszik, „hibrid” jellegű, de önálló jegyekkel leírható történeti régió részese (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, „nyugati” és „keleti” szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely geneziséstől napjainkig Kelet-Európa egyik „alrégiója” gyanánt fogható fel”. [9] Egyes történészek a „határzónát” s benne a Kárpát-medencét „besorolják” Nyugathoz vagy Kelethez. *Niederhauser Emil* pl. Kelet-Európához sorolta – csakúgy mint pl. *Szabó Dezső*: „...Magyarország története a kelet-európai fejlődés ismertetőjegyeit viseli magán...”. [10] Mások alrégiókat, határzónát tételeznek fel s ebbe sorolják hazánkat s a „Köztes-Európát”; hol „Kelet” nyugati, hol „Nyugat” keleti határövezetébe. *Pach Zsigmond Pál* határozottan megfogalmazta: „Közép-Európa földrajzi fogalom; történeti régióként nem definiálható.” Ugyanis: „Megítélésünk szerint... két fő történeti régió bontakozott ki kontinensünkön a kora középkortól a jelenkorig tartó érvénnyel: a nyugat-európai és a kelet-európai régió. Az utóbbinak része – „alrégiója” – Közép-Kelet-Európa. [11] A kérdésben véleményt nyilvánított többsége (?) viszont önálló „hibrid” régiót tételez fel Nyugat- és Kelet-Európa között. *Hanák Péter*: „A gazdaság- és társadalomtörténeti, az államszervezeti, a politikai és a kulturális jegyek vizsgálata számunka azt bizonyítja, hogy az egységesnek minősített kelet-európai régiómeghatározás két genetikusan, strukturálisan és fejlődéstendenciájában különböző régiót von össze; a közép- és a kelet-európai. E problémát nem oldja meg az az engedmény, amely a Kelet-Közép-Európát a nagy keleti régió egyik alrégiójának rangjára emeli” [12] *Szűcs Jenő* tömör összegzése: „...létezik egy hibrid módon kettős arculatú önálló közép-kelet-európai régió, melyhez Magyarország, Csehország és Lengyelország rendelhető hozzá”. [13] Akárhogyis, annyi mindenesetre kitölvasható a fenti vélekedésekből, hogy hazánkra s környezetünkre sem a kelet-, sem a nyugat-európai sajátosságok nem alkalmazhatóak fenntartások nélkül.

A „nyugati” és „keleti” régió földrajzi kiterjedése az idők folyamán változott. A „Nyugat” marokkói határai az Elba torkolata s az Adriai-tenger északi öble között húzódtak (a Frank Birodalom [Kr. u.: 768–814], a Német-Római Császárság 11. századi határai, a kereszténység korai elterjedési vonala, de a „Nyugat” politikai határai is „Jalta” után [1948–1990] stb.). Széles sávban ingadoztak „Kelet” határai is a Dnyeper és az Elba között. E határokat összegezve a következő övezetek jelölhetők ki (4. ábra): a „vitathatatlan” „Nyugat” (a Rajna–Isztria vonaltól nyugatra) és „Kelet” (a Finn-öböl keleti zugától a Dnyeszter mentén Odesszáig húzódó vonaltól keletre és a Balkán) között széles átmeneti-sáv húzódik; a Kárpát-medencében, az egykori Magyar Királyságban (tehát Szlovákia, Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlovénia területén), a Visztula–Odera vidékén valójában semmikor sem jutottak egyértelműen uralomra a „Nyugat” vagy „Kelet” jellegzetességei.

A honfoglalás, ill. a magyar államalapítás időpontjában a Nyugat politikai határai megközelítették a Kárpát-medencét (Cseh- és Morvaország, ill. az osztrák órgrófságok révén a Német-Római Birodalom). A „Kelet” pedig Bizánc, ill. a függőségébe került országok révén az Al-Dunánál érintkezett a magyarlakta földdel, majd a Kijevi Nagyfejedelemség képében a Keleti-Kárpátokig nyomult. E geopolitikai helyzetben kezdte meg Magyarország felzárkózását – Nyugat felé. [14]

Magyarország tehát a latin kereszténység felvételével, a dinasztikus kapcsolatok megválasztásával (első királyunk, István feleségéül bajor hercegnőt választott) a korabeli megítélés szerint is a *Nyugathoz csatlakozott*. A pápától nyert korona a nemzetközi elismerést jelentette. Ám a 10–13. századi Magyarországon egymás mellett éltek a társadalomszerveződés „nyugatis” és „keleties” elemei: a nyugati egyház, jogrend, ideológia, kultúra, államszervezet mellett az 1100-as évekig végső soron feudalizmusról sem beszélhetünk s az ún. „korai feudalizmus” idején – mely korszakot történészeink az 1200-as évek derekáig, végéig számítják – is számos „keleties” elem volt fellelhető a társadalomban és gazdaságban. [15] Ezek természetesen a településfejlődés felteteleit is messzemenően megszabták:

- Még nem rögzült a társadalom két alapvető osztályra való elkülönülése. A 11–12. században általánosan elterjedt a saját munkaeszközökkel nem rendelkező rab vagy félrabszolga elemek alkalmazása a gazdaságban. A magyarok állandó látogatói, eladói-vevői a környező országok rabszolga-piacainak. Vendégnépek befogadására első adatunk 1121-ből származik.
- Nem rögzültek a tulajdonviszonyok sem; általános volt a közösségi földbirtoklás, csak lassan vált kizárólagossá a „nincsen föld feudális úr nélkül” elve. A jobbágy-telekrendszer kialakulásának kezdetei a 13. század elejére tehetők.
- A társadalmi, politikai, gazdasági vezető szerep szinte osztatlanul az uralkodóé. A 13. század elején a művelt földterület háromnegyedének volt birtokában. Az első rendies szervezkedések az 1200-as években kezdődtek. A „...cseh, lengyel és magyar politikai és társadalmi szervezetben a Nyugat legjellegzetesebb középkori intézménye, a hűbériség – például – sohasem jutott komoly szóhoz”. [16]
- A városfejlődés feltételei az 1200-as évek közepéig alig változtak. E századokban a Kárpát-medencében *természeti gazdálkodás* folyt, következőképp a belső árucseré szűk körű volt, a kereskedelmi tevékenység nem különült el a termeléstől (eltekintve néhány város luxusáru-kereskedelmétől). A mezőgazdasági munkát végzők s a kézművesek *személyükben nem váltak külön*, nem koncentrálnak egy-egy településben. (Egyes falvak lakói az agrártermelés mellett specializálódtak egy-egy munkafajtára, mesterségre, s ezzel szolgáltak uruknak; ez azonban nem árucseré, hanem feudális szolgáltatás volt.) Elkülönült kereskedelmi és kézműves tevékenység, ill. e tevékenységet folytató lakosság nélkül – vagyis városi polgárság nélkül –, mélyrehatóbb munkamegosztás és nagyobb volumenű, állandóbb jellegű, folyamatos árucseré nélkül valódi városok nem alakulhattak ki a 10–13. századi Magyarországon. (Nyugat-Európában viszont a 10–13. században valóságos „városrobbanás” zajlott, új városok tucatjait ala-

pítják, egyre több „valódi” polgársággal rendelkező település nyer városjogot.) A korabeli írott forrásainkban egynémely település megjelölésére használták ugyan a *civitas*, *urbs*, *castellanum* kifejezéseket; ezekkel azonban többnyire erősített helyeket, földvárral, várral erősített igazgatási központokat jelöltek (Makkai László szerint az egykorú forrásokban használt „*civitas*” elnevezés a szó későrómai értelmében várat s nem várost jelentett). „Központi helyek” ugyanis létrejöttek; királyi és megyeszékhelyek, egyházi központok. Már az államalapítás első évtizedeiben megtörtént az ország „térstruktúrája” alapjainak lerakása, vármegyék, egyházmegyék – püspökségek – szervezése. Szent István kb. 40–48 vármegyét alakított ki. [17] A királyi vármegyék az államhatalom és -igazgatás, valamint a királyi birtokok gazdálkodásának területi szervezetei voltak. A vármegyék kialakulását kutató *Kristó Gyula* szerint „A megye lényege a vár volt”. [18] Az ispáni várak (megyeszékhelyek) termékgyűjtő központok, időnként törvénytörvénynapokat tartanak bennük, védelmükben vásárokat tartanak, templomaik időről időre összegyűjtik a környék népét. E „városok” lakossága „...a királyi, ispáni, illetve egyházi földesúri függés szerint tagolódott csoportokra, tehát társadalmi szerkezetében nem különbözött lényegesen egy-egy nagyobb falutól”. [19] A vármegyei központokra (ispáni várakra) vonatkozhat *Abu Hamid* arab utazó (1150–1153 között tartózkodott hazánkban) azon kitétele, amely szerint Magyarországnak 78 városa lett volna. Az sem lehet véletlen, hogy e megállapítást egy keleti utazó tette (miközben a nyugatról érkezők városként többnyire csak Esztergomot és Fehérvárt említik); számára a város *nem területiális autonómia, nem a polgárság lakóhelye*, hanem csak központ, a vásár, az uradalmi központ, a védelem helye – s ilyenek voltak a korai magyar „központi helyek” is: *keleties képződmények*. E központok magva a 200–250 m átmérőjű (föld)vár. (Az egyik legépebben fennmarad Árpád-kori földvárunkat, a szabolcsit közel 800 m hosszú, 10–12 méter magas földsánc övezte; peremén cölöpsor húzódott; védhetőségét fokozta a várat körül folyó Tisza.) A földvárakban az ispán szálláshe-lye, raktárak, börtön állt, falaikon kívül a vásártér, templom, körülötte a különféle jogállású népek telepei. „Központi szerepük” többnyire csak az év egy-egy rövidebb időszakában – a heti piac, vásár, törvénynap alkalmával – funkcionált. Csúpan *Esztergom és (Székes)Fehérvár*, az ország uralkodói, egyházi, szakrális központjai tértek el az előbb vázolt képtől. A 13. század elejéig egyedül *Esztergom* rendelkezett Magyarországon árumegállító joggal; falai között tehetős (val-lon) kereskedők éltek. *Esztergomban* működött a királyi pénzverő s pénzváltó. A 13. században már az ország legjelentősebb piachelye, a nemzetközi (luxus) kereskedelem központja, kézművesközpont. A város jogilag több részre tagoló-dott; a latin városban a gazdag kereskedők kőből épült lakótornyai álltak.